

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.12>

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА НАСЛІДКИ ДЕФОРМАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЗА НЕГАТИВНИХ УМОВ СУЧАСНОГО СВІТУ

Пархоменко Н.М.,
*член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5870-9261>
e-mail: nnparkhomenkoo@gmail.com*

Тимошенко В.І.,
*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-5627>
e-mail: tymvera@ukr.net*

Пархоменко Н.М., Тимошенко В.І. Детермінанти та наслідки деформації індивідуальної правосвідомості за негативних умов сучасного світу.

Розглядається сутність індивідуальної правосвідомості, фактори, що призводять до її деформації, та наслідки, які при цьому настають. Правова свідомість подається як особисте ставлення людини до права та його психічне відображення, яке за різних умов може проявлятися по-різному. Визначено значимість об'єктивних та суб'єктивних чинників, що формують високий рівень тривожності особистості, посилюють її зневіру у своє майбутнє, деформують індивідуальну правосвідомість та негативно позначаються на правовій поведінці. Такими важливими суб'єктивними детермінантами є загальний рівень інтелектуального розвитку індивіда, його світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан тощо. Обґрунтовано прямопропорційну залежність між деформацією правосвідомості та протиправною поведінкою і дестабілізуючими та травмуючими факторами, які загрожують безпеці людини. Увага акцентується на об'єктивних факторах, що не залежать від волевиявлення людини, однак впливають на її життя. На особливу увагу заслуговують економічні фактори, а саме економічна криза, безробіття, бідність значної частини населення, інфляція. Небезпечними детермінантами правосвідомості є війна та пов'язана з нею загроза життю, здоров'ю людини, її правам і свободам, а також корупція, несправедливість, злочинність, наслідком чого є соціальна напруженість та зневіра людей щодо можливостей забезпечити собі гідні умови існування, або навіть вижити. Встановлення ролі особистісних факторів у деформації правосвідомості, вивчення та аналіз криміногенних ситуацій з точки зору їх суб'єктивного сприйняття індивідом – все це сприятиме розширенню можливостей правоохоронних органів у сфері прогнозування та попередження злочинів. На державу покладається обов'язок запобігати загрозам щодо добробуту суспільства та якості життя громадян країни. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротись з корупцією та несправедливістю, забезпечити рівність усіх перед законом.

Ключові слова: війна, небезпека, корупція, несправедливість, правова поведінка, особистість.

Parkhomenko N.M., Tymoshenko V.I. Determinants and consequences of the deformation of individual legal awareness under the negative conditions of the modern world.

The essence of individual legal consciousness, the factors leading to its deformation, and the consequences that arise in this case are considered. Legal consciousness is presented as a person's personal attitude to law and its mental reflection, which can manifest itself in different ways under different conditions. The importance of objective and subjective factors that create a high level of anxiety of an individual, increase his despair in his future, deform individual legal awareness and negatively affect legal behavior is determined. Such important subjective determinants are the general level of an individual's intellectual development, his worldview, self-esteem, individual psychological characteristics, mental state, etc. The direct proportional dependence between the deformation of legal consciousness and illegal behavior and destabilizing and traumatizing factors that threaten human safety is substantiated. Attention is focused on objective factors that do not depend on the will of a person, but influence his life. Economic factors deserve special attention, namely economic crisis, unemployment, poverty of a large part of the population, inflation. Particularly dangerous determinants of legal awareness are war and the related threat to human life, health, rights and freedoms, as well as corruption, injustice, crime, the consequence of which is social tension and despair of people regarding the opportunities to provide themselves with decent living conditions, or even survive. Establishing the role of personal factors in the deformation of legal awareness, studying and analyzing criminogenic situations from the point of view of their subjective perception by the individual - all this will contribute to expanding the capabilities of law enforcement agencies in the field of crime prediction and prevention. The state has the duty to prevent threats to the welfare of society and the quality of life of the country's citizens. A state striving to achieve progress in overcoming illegal behavior must fight corruption and injustice, and ensure equality of all before the law.

Key words: war, danger, corruption, injustice, legal behavior, personality.

Постановка проблеми. Правова свідомість в юридичній науці розглядається як особлива категорія, яка охоплює сферу індивідуальної, групової та суспільної свідомості, відображає значимі з точки зору права явища, цінності та визначає належний правовий порядок. Індивідуальна правосвідомість відображає особисте ставлення людини до права, у широкому розумінні це погляди й переконання окремо взятого індивіда. Формується індивідуальна правосвідомість під впливом ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких: умови життя, соціальне становище, правова культура суспільства, в тому числі ментальність, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи тощо. Найважливішими суб'єктивними детермінантами, що впливають на індивідуальну правосвідомість, є загальний рівень інтелектуального розвитку індивіда, його світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан тощо. Величезний вплив на правосвідомість справляють також об'єктивні фактори, серед яких навколишнє середовище, умови існування тощо. На правосвідомості позначаються й об'єктивні травмуючі фактори, особливо війна, небезпека, що змушує індивіда поводитись відповідно до обставин, що склалися, можливо навіть заради виживання змінити свою правову поведінку на протиправну, тобто стати правопорушником.

Особистість правопорушника, його правова свідомість – це одна з найскладніших та дискусійних проблем сучасної юридичної науки. Особистість правопорушника можна розглядати як сукупність властивостей, притаманних людині, що вчиняє або вчинила злочин. Зокрема, поняття «злочинець» у кримінології використовується як формальне, тобто таке, що відбиває лише те що, що людина скоїла злочин. Хоч би які негативні риси були притаманні людині, якщо вона не вчинила злочин, можна лише припускати більшу чи меншу ймовірність його скоєння, але не його неминучість. Щоб визначити, настільки деформується правосвідомість людини, яка стає злочинцем, необхідно дослідити всі об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на особистість. На особливу увагу заслуговує такий травмуючий фактор, як війна та пов'язана з нею загроза життю, здоров'ю, правам і свободам людини. Це зумовлює актуальність теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність та види правосвідомості, фактори правової поведінки вже досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені. Так, вплив правосвідомості на поведінку людини розглядала О. Барабаш, яка охарактеризувала поняття «правосвідомість» з позицій різних філософських шкіл та довела, що правосвідомість є важливим чинником реалізації права [1]. Причини антисоціальної поведінки дослідили М. Басто-Перерайра і Д.П. Фаррінгтон,

які обґрунтували думку, що різні сімейні фактори можуть бути передумовою вчинення злочину. Це перш за все структура сім'ї, відсутність злагоди, відсутність у батьків навичок виховання дітей тощо [2]. Відмітні риси особи, схильної до протиправних діянь, досліджував С.Ф. Денисов [3]. Кримінологічний аналіз психологічних ознак особи злочинця проведено А.Ю. Куликовичем, який акцентував увагу на психологічних дефектах індивіда [4]. Зв'язок між індивідуальними рисами особистості та злочинністю простежили Н.К. Таршині, І. Фаузія, М.Р. Камалуддін, Б. Ратакришнан і Ч.М.Н. Назір, які дійшли висновку, що низький самоконтроль сприяє прийняттю девіантних цінностей і призводить до того, що людина виявляє різні типи антисоціальної поведінки [5]. Соціально-психологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця складено О.Н. Опанасенко [6]. Водночас поза увагою авторів залишилось питання щодо впливу екстремальних ситуацій, зокрема війни, на правову свідомість та правову поведінку. Сучасна наука має дослідити це питання, оскільки без його вирішення за негативних умов сучасного світу залишається досить проблематичним як забезпечення особистої безпеки, так і національної безпеки.

Мета статті: знаходження можливого зв'язку між негативними умовами сучасного світу, які загрожують безпеці людини, її життю та здоров'ю, та деформацією індивідуальної правосвідомості, правовою поведінкою, а також позначення можливих шляхів запобігання цьому.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, який найбільш корисний для дослідження причин процесів, що тягнуть за собою деформацію правової свідомості та протиправну поведінку. Використано також феноменологічний та синергетичний підходи, формально-логічний, системний та структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. Правова свідомість є однією із форм суспільної свідомості. Суспільна ж свідомість відображає об'єктивні потреби суспільного розвитку, разом із індивідуальною свідомістю визначає та мотивує поведінку особи, у тому числі її правову поведінку, надає цілеспрямованого характеру будь-якій людській діяльності. На індивідуальній правосвідомості позначаються як психофізичні особливості індивіда, його особисті проблеми, так і різні фактори суспільного життя, у тому числі й негативні умови сучасного світу. За умов кризового стану суспільства, трансформації політико-правового мислення, переоцінки цінностей та впливу травмуючих факторів правовідомість індивіда може зазнавати деформації та бути одним із факторів протиправної поведінки. Найбільш поширеними дефектами правової свідомості є правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий релятивізм та правовий інфантилізм.

Важливою характеристикою стану сучасної людини є маргінальна свідомість. Маргінальність (лат. *margo* – край, межа, кордон) з погляду соціальної філософії та соціології, це стан особистості, знехтуваної суспільством або конкретно спільнотою через заперечення або невиконання нею норм, правил і вимог цього суспільства. Маргіналом називають особу, світогляд якої та спосіб життя не відповідають тому, що у певному соціумі визнано стандартом, є традиційним. Зазвичай така особа демонструє відчуження, ізолюваність, невпевненість у собі та невизначеність у соціумі [7, с. 9]. Маргінальна свідомість розвивається під впливом різних причин, у тому числі внаслідок втрати людиною своєї ідентичності [8, с. 276]. Зіткнення культурних парадигм, що відбувається у свідомості маргінала – це форма прояву конфлікту соціальних груп, що репрезентують різні культури. Людина з маргінальною свідомістю є особистістю подвійною за своєю культурою. Це викликає психологічний дискомфорт, тривожне почуття самотності, відчуження від спільноти. Маргінальність сприяє дезорганізації суспільного життя, створює комплекс проблем, аж до конфліктів, протиправної поведінки та аномії.

Деформації правової свідомості сприяють і суб'єктивні фактори, певні риси особистості, наприклад психопатія, низький самоконтроль та складний темперамент. Зокрема істотною детермінантою є психопатія, що пов'язана з емоційними та поведінковими порушеннями, які є важливими факторами ризику злочинної та антисоціальної поведінки, рецидиву злочинів, сексуального рецидивізму та інструментального насильства [9]. Психопат зазвичай є запальним, безвідповідальним, егоцентричним, безсердечним, часто порушує соціальні норми і не спроможний до співчуття. Ця людина має низький рівень саморегуляції, схильна до маніпуляцій, імпульсивна, не усвідомлює свою провину, не здатна відчувати каяття.

Об'єктивні детермінанти можуть мати різноманітну природу. Це негативні умови сучасного світу, природні катаклізми. Зараз доводиться долати нові загрози, небезпеки, реагувати на виклики, які вимагають нових підходів до їх вирішення [10]. Такими є, наприклад, трансформації суспільства, що пов'язані з ідеологічними факторами. Сучасне суспільство переживає складні

часи, що стали наслідком переоцінки цінностей, девальвації моралі й права. Розрив людини з найвищими духовними цінностями та заміна їх на цінності досить сумнівні призводять до різних форм деформації свідомості, що тягне за собою серйозні негативні наслідки для особистості. Зміна ідеологічних орієнтирів та непередбачувані соціальні процеси, нестабільність, – все це супроводжується різким розшаруванням українського суспільства. Політичне життя не завжди реалізується в цивілізованих формах боротьби за владу, порушуються принципи правової держави, а саме: рівність усіх перед законом; незалежність судів; дотримання владою основних прав та свобод громадян. Зазначені обставини негативно впливають на правосвідомість, а значить і правову поведінку.

В умовах війни відбувається формування нової структури та цінностей права, які в процесі правотворчої діяльності транслюються в законодавство, створюючи основні концептуальні засади для досягнення перемоги і відновлення миру, збереження державності та суверенності влади українського народу як загальносуспільних демократичних цінностей, можливості демократичного розвитку. Публічний інтерес і публічне благо як цінності права набувають первинності за рахунок перерозподілу аксіологічного потенціалу права, що в умовах воєнного стану є визначальною передумовою забезпечення всіх інших цінностей права [11, с. 37].

Викликають занепокоєння й інші соціальні фактори: корупція, несправедливість, злочинність тощо. Між корупцією та правосвідомістю і правовою поведінкою існує прямопропорційна залежність: чим більше безкарних проявів корупції, тим менше підстав у людей, які це спостерігають, бути законслухняними та демонструвати високий рівень правосвідомості. Порушення прав і свобод людини нерідко є наслідком саме діяльності корупціонерів. Людина, яка стикається з несправедливістю, відчуває гнів, образу або навіть безпорадність, у неї виникає прагнення покарати кривдника та відновити справедливість у будь-який спосіб, навіть незаконний.

Індивідуальній правосвідомості належить центральне місце у механізмі злочинної поведінки. Водночас і поширення злочинності деморалізує населення, деформує правову свідомість. Відомо, що особистість злочинця істотно відрізняється від особистості законслухняної людини. Злочинцю зазвичай притаманна емоційно-вольова деформація, егоїстична мотивація, специфічні потреби та інтереси. На поведінку людини впливає ситуація, в яку вона потрапляє завдяки цим факторам. Навіть законслухняна людина може опинитись перед вибором між правомірною поведінкою і протиправною. Яку із альтернатив вона обере, залежить від багатьох обставин.

При дослідженні індивідуальної правосвідомості перш за все слід звернути увагу на позицію особи стосовно протиправного і правомірного способів задоволення інтересів і потреб, ставлення особи до суб'єктів правомірної і протиправної поведінки, до законслухняної людини і злочинця, її індивідуальні уявлення про такі позиції інших людей, уявлення про стан правопорядку, бажання виконувати громадянський обов'язок щодо участі у підтриманні правопорядку, визначити її соціально-правові очікування.

Серед об'єктивних факторів деформації правосвідомості та наступної протиправної поведінки на особливу увагу заслуговують економічні фактори, а саме економічна криза, безробіття, бідність, інфляція. Економічні та моральні втрати більш сильно відчувають саме бідні та безробітні [12]. Відомо, що причиною психічних розладів, які виникають у результаті безробіття, є відсутність п'яти позитивних прихованих функцій зайнятості. Зайнятість збільшує соціальні контакти людини, дає відчуття колективної мети та власної потрібності, дозволяє підвищити свій статус і заохочує активність. Безробіття ж неминує призводить до позбавлення цих важливих прихованих функцій, що тягне за собою психічні розлади та низьку якість життя [13, с. 407]. Подібний ефект досить актуальний серед мігрантів, які часто страждають від труднощів, пов'язаних із соціальною та економічною інтеграцією в країні, до якої вони прибули. Це збільшує їхню сприйнятливність до депресії та протиправної поведінки.

Нині спостерігається різка тенденція до збільшення числа міжнародних мігрантів. Найчастіше причиною міграції є незадоволені потреби, наприклад потреба в особистій безпеці. Так, за словами віцепрем'єр-міністра України І. Верещук, станом на 26 вересня 2023 року у країнах Європейського союзу перебувають орієнтовно 4 мільйони громадян України [14]. Успішність мігрантів на новому місці проживання значно залежить від здатності індивіда до швидкої та безболісної адаптації. Для багатьох мігрантів переїзд до іншої країни часто супроводжується радикальними змінами у багатьох аспектах їхнього життя. Процес асиміляції до нового оточення та культурних практик може призвести до значного рівня акультураційного стресу, що, у свою чергу, пов'язано

з проявом психічних розладів (наприклад, депресії). У найважчій формі це може призвести до самогубства [15].

Серед об'єктивних, зовнішніх детермінант, які негативно впливають на правосвідомість українського суспільства та провокують протиправну поведінку, можна виділити також російсько-українську війну, збереження режиму воєнного стану протягом тривалого часу та пов'язані з цим істотні обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, загрози індивідуальній безпеці.

Запровадження в Україні з 24 лютого 2022 р. обмежень окремих, конституційно закріплених прав людини було зумовлене потребою першочергового забезпечення публічного інтересу в умовах уведення воєнного стану в Україні та спричинило гостру необхідність переосмислення та удосконалення традиційних засобів підтримання правопорядку, забезпечення законності як загальносуспільних цінностей. Першочергове забезпечення публічного інтересу, що уособлює потреби суспільства і держави, в даному випадку охоплюючи всі життєво важливі напрями національної безпеки і оборони, створює необхідні можливості для забезпечення інтересів, прав і свобод окремих громадян, є умовою їх реалізації. Останні безпосередньо залежать від економічних, фінансових, політичних і правових можливостей держави. Відповідно до задоволення публічних потреб і цінностей, забезпечення інтересів суспільства і держави, такі індивідуально визначені цінності права, як свобода, рівність і гідність, права людини, власність, освіта, культура та ін. не отримують повного забезпечення [11, с. 39].

Як відомо, збройні конфлікти призводять до широкого ряду сумних наслідків, включаючи смерть, втрату рідних, втрату майна. Все це негативно впливає на якість життя. Рівень поширеності тривоги, депресії та посттравматичного стресового розладу зазвичай у два-три рази вищий серед людей, які зазнали впливу збройного конфлікту, порівняно з тими, хто не зазнав цього впливу. Найбільш уразливими до наслідків збройних конфліктів виявились жінки та діти. Ряд стресових факторів, пов'язаних з війною, міграцією та постміграцією, сприяють виникненню короткострокових та довгострокових проблем із психічним здоров'ям у внутрішньо переміщених осіб, які шукають притулку, та біженців, які виїхали за кордон [16].

Згідно з дослідженнями Gradus Research, понад 70% українців з початку війни живуть у стані стресу. Хронічний стрес, пов'язаний з війною, присутній незалежно від того, де людина переживає війну – в Україні чи за кордоном [17]. Військовослужбовці також зазнають бойового стресу, який може виникати ще до реальної загрози життю і продовжується аж до виходу із зони воєнних дій. Це дестабілізаційний стан, який вичерпує резерви організму, тягне за собою ризик дезінтеграції психічної дії. Такий стан не може не позначатись на правосвідомості та подальшій правовій поведінці. Російське вторгнення в Україну призвело до сплеску психічних розладів та зниження кількості випадків звернення за психіатричною допомогою, що тягне за собою зміни у поведінці людей, у тому числі й поширення протиправної поведінки.

Наслідки воєн для психічного та фізичного здоров'я, економічної безпеки та політичної стабільності є довгостроковими [18]. Деякі молоді люди, які зазнали воєнного насильства, з більшою ймовірністю будуть згодом поводитися агресивно, а деякі навіть зазнають посттравматичного стресу, що збільшує ризик подальшої агресії. Згідно з теорією емоційної десенсибілізації, за неодноразового впливу насильства люди до нього звикають, тобто за кожного нового впливу вони відчувають меншу тривожність [19]. Вважається, що це «заціпеніння» робить людей більш терпимими до насильства і навіть жорстокими [20]. Неодноразове переживання тривоги у відповідь на спостереження насильства узагальнює тривогу під час розгляду можливості використання агресивного сценарію. Люди, які зазвичай демонструють менш негативну емоційну реакцію при впливі насильства, будуть більш схильні набувати агресивних сценаріїв за впливу насильства та згодом використовувати їх.

Розглянути всі суб'єктивні та об'єктивні фактори, що детермінують правову свідомість і правову поведінку в межах однієї статті неможливо. Майбутні дослідження мають зосередитися на таких особливостях індивідуальних рис особистості, як нарцисизм, імпульсивність, схильність до агресії та макіавелізм, які сприяють протиправній поведінці. Крім того, майбутні дослідження повинні також включати фактори-посередники, щоб забезпечити глибше розуміння процесу, що лежить в основі зв'язку між індивідуальними рисами особистості та протиправною поведінкою. Необхідні подальші дослідження й об'єктивних детермінант деформації правосвідомості, передусім це стосується криміналізації суспільства та наслідків бойового стресу.

Висновки. Таким чином, існують об'єктивні та суб'єктивні чинники, що формують високий рівень тривожності особистості, деформують індивідуальну правосвідомість та позначаються на

правовій поведінці. Деформацію правової свідомості слід розглядати як її спотворення, негативні зміни у структурі, пов'язані з порушенням сприйняття правової дійсності.

Встановлено, що до істотних травмуючих об'єктивних чинників належить війна та пов'язаний з нею стресовий стан, загроза життю, здоров'ю людини, її правам та свободам, значне розширення суспільства за майновою ознакою, злочинність, корупція, несправедливість, наслідком чого є соціальна напруженість, втрата людьми життєвих орієнтирів та зміна ідеологічних цінностей, ослаблення родинних, сімейних, виробничих та інших зв'язків, зростання кількості тих, хто у сучасному соціумі не може знайти собі місця.

Суб'єктивні детермінанти правосвідомості та правової поведінки визначаються біологічними та психофізичними особливостями кожного індивіда. Встановлено фактори, за наявності яких найбільш інтенсивно відбувається формування негативних морально-психологічних властивостей особи правопорушника. Це відсутність соціального контролю або недостатня його ефективність у осіб, процес деформації правосвідомості яких вже почався, ігнорування можливостей позитивного впливу на осіб, що перебувають у несприятливому середовищі, відсутність профілактичного впливу на осіб, правосвідомість яких деформована, безкарність правопорушників.

Правосвідомість індивіда лише в кінцевому підсумку визначається факторами, характерними для життєдіяльності суспільства загалом, поряд з цим значення мають особливості особистого досвіду, виховання, природні психологічні якості людини, які надають індивідуальність сприйняттю кожною особою правових поглядів, ідей і вимог, детермінують її реакцію на вказані ідеї і вимоги. Можна стверджувати, що протиправна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, в які вона потрапляє.

Правова свідомість завжди надає пріоритет справедливості. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротись з корупцією, забезпечити верховенство закону, сприяти тому, щоб високі моральні цінності були значимі для людини, яка повинна мати можливість законним шляхом реалізувати свої законні інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини. 2017. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/may/12706/68-72.pdf>.
2. Basto-Pereira Miguel, David P. Farrington. Developmental predictors of offending and persistence in crime: A systematic review of meta-analyses. *Aggression and Violent Behavior*. 2022. Vol. 65, July–August. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101761>.
3. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6a60c927-1e87-4bed-b0f6-4c4704e2c7c5/content>.
4. Куликович А.Ю. Значення психологічних ознак особи злочинця: кримінологічний аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. I. С. 58–60. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/16.pdf.
5. Tharshini N.K., Fauziah I., Kamaluddin M.R., Rathakrishnan B., Nasir N.C.M. The Link between Individual Personality Traits and Criminality: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 18 (16):8663. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168663>.
6. Опанасенко О.Н. Соціально-психологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 424–429. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.61>.
7. Tymoshenko V.I. Interdependence of marginality and anomie. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. Vol. 27(2). P. 9–16. doi: 10.33270/0122272.09.
8. Лантух А.П. Маргінальна людина в системі координат українського суспільства / А.П. Лантух. *Сб. пр. Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна*. Харків, 2002. С. 275–278.
9. Sinha S. Personality correlates of criminals: A comparative study between normal controls and criminals. *Ind Psychiatry J*. 2016 Jan-Jun. Vol. 25(1). P. 41–46. doi: 10.4103/0972-6748.196058.
10. Tymoshenko V., Maksymov S., Makarenko L., Kravchenko O., Kravchenko S. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10(39). P. 9–15. doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1.

11. Пархоменко Н.М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Щорічник наукових праць «Правова держава»*. 2023. № 34. С. 37–47.
12. Kujala P., Kallio, J., Niemelä M. Income Inequality, Poverty, and Fear of Crime in Europe. *Cross-Cultural Research*. 2019. Vol. 53(2). P. 163–185. <https://doi.org/10.1177/1069397118799048>.
13. Lee Y., Rosenblat J.D., Lee J., Carmona N.E., Subramaniapillai M., Shekotikhina M., Mansur R.B., Brietzke. E., Lee J.H., Ho R.C. et al. Efficacy of antidepressants on measures of workplace functioning in major depressive disorder: A systematic review. *J. Affect. Disord.* 2017. 227. P. 406–415.
14. Стало відомо, скільки біженців із України зараз перебувають в ЄС. URL: <https://sprotyv.info/news/stalo-vidomo-skilki-bizhencziv-iz-ukra%97ni-zaraz-perebuwayut-v-%94s/>.
15. Foo S.Q., Tam W.W., Ho C.S., Tran B.X., Nguyen L.H., McIntyre R.S., Ho R.C. Prevalence of Depression among Migrants: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018; 15(9):1986. <https://doi.org/10.3390/ijerph15091986>.
16. Carpiniello B. The Mental Health Costs of Armed Conflicts-A Review of Systematic Reviews Conducted on Refugees, Asylum-Seekers and People Living in War Zones. *Int J Environ Res Public Health*. 2023, Feb 6. Vol. 20(4):2840. doi: 10.3390/ijerph20042840.
17. Стрес і вигорання під час війни: що з цим робити? Поради психолога. URL: <https://novosti.dn.ua/article/8416-stres-i-vygorannya-pid-chas-vijny-shho-z-tsym-robyty-porady-psyhologa>.
18. Lim I.C.Z.Y., Tam W.W.S., Chudzicka-Czupala A., McIntyre R.S., Teopiz K.M., Ho R.C., Ho C.S.H. Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war- and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Front. Psychiatry*. 2022. Vol. 13:978703. doi: 10.3389/fpsy.2022.978703.
19. Deffenbacher J.L., Suinn, R.M. Systematic Desensitization and the Reduction of Anxiety. *The Counseling Psychologist*, 1988. 16(1). P. 9–30. <https://doi.org/10.1177/0011000088161002>.
20. Huesmann L.R., Dubow E.F., Boxer P., Smith C., Shikaki K., Landau S.F., Gvirsman S.D. Consequences of Exposure to War Violence: Discriminating Those with Heightened Risk for Aggression from Those with Heightened Risk for Post-Traumatic Stress Symptoms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. Vol. 20(12):6067. <https://doi.org/10.3390/ijerph20126067>.